

Naslov originala:
THE ORIGINS OF TOTALITARISM
Hannah Arendt

Copyright © 1976, 1973, 1968, 1958, 1951, 1948 by Hannah Arendt
Copyright renewed © 2001, 1996, 1994, 1986 by Lotte Kohler
Copyright renewed © 1979 by Mary McCarhy West
Published by arrangement with Mariner Books Classics, an imprint of
HarperCollins Publishers.
Copyright © srpskog izdanja Kontrast izdavaštvo 2024

Za izdavača:
Vladimir Manigoda

Glavni i odgovorni urednik:
Ivan Isailović

Izvršna urednica:
Tamara Sokić

Prevod:
Ana Pejović, Ana Stefanović

Redaktura:
Lazar Petković, Andrea Jovanović

Lektura:
Anja Marković

Dizajn korica:
Slavimir Stojanović Futro

Prelom:
Ivan Isailović

Štampa:
F.U.K. d.o.o. Beograd

Tiraž:
1000

Izdavač:
Kontrast izdavaštvo
Terazije 35, Beograd
info@kontrastizdavastvo.rs
kontrastizdavastvo.rs
www.glif.rs

HANA ARENT

IZVORI TOTALITARIZMA

Prevod s engleskog:
Ana Stefanović i Ana Pejović

KONTRAST

Beograd, 2024.

SADRŽAJ

Predgovor prvom izdanju | 9
Predgovor prvom delu: Antisemitizam | 13
Predgovor drugom delu: Imperijalizam | 19
Predgovor trećem delu: Totalitarizam | 25

PRVI DEO Antisemitizam

PRVO POGLAVLJE: Antisemitizam kao ruganje zdravom razumu | 43

DRUGO POGLAVLJE: Jevreji, nacionalna država i rađanje antisemitizma | 51

I: Dvosmislenosti emancipacije i jevrejski državni bankar | 51

II: Rani antisemitizam | 68

III: Prve antisemitske partije | 75

IV: Levičarski antisemitizam | 81

V: Zlatno doba sigurnosti | 90

TREĆE POGLAVLJE: Jevreji i društvo | 95

I: Između izgnanika i skorojevića | 97

II: Moćni čarobnjak | 109

III: Između poroka i zločina | 120

ČETVRTO POGLAVLJE: Drajfusova afera | 131

I: Činjenice o slučaju | 131

II: Treća republika i francuska jevrejska zajednica | 137

III: Vojska i sveštenstvo protiv republike | 141

IV: Narod i gomila | 148

V: Jevreji i drajfusovci | 159

VI: Pomilovanje i njegov značaj | 160

DRUGI DEO: Imperijalizam

PETO POGLAVLJE: Politička emancipacija buržoazije | 165

I: Ekspanzija i nacionalna država | 166

II: Vlast i buržoazija | 176

III: Savez između gomile i kapitala | 188

ŠESTO POGLAVLJE: Teorija rase pre rasizma | 199
I: Aristokratska „rasa” naspram građanske „nacije” | 202
II: Rasno jedinstvo kao zamena za nacionalnu emancipaciju | 206
III: Novi ključ za istoriju | 211
IV: „Prava Engleza” vs. Prava čoveka | 215

SEDMO POGLAVLJE: Rasa i birokratija | 225
I: Fantomski svet Crnog kontinenta | 226
II: Zlato i rasa | 237
III: Imperijalistički karakter | 247

OSMO POGLAVLJE: Kontinentalni imperijalizam: panpokreti | 263
I: Plemenski nacionalizam | 268
II: Nasleđe bezakonja | 283
III: Partija i pokret | 290

DEVETO POGLAVLJE: Propast nacionalne države i kraj ljudskih prava | 307
I: „Nacija manjina” i ljudi bez državljanstva | 309
II: Nedoumice oko Prava čoveka | 330

TREĆI DEO: Totalitarizam

DESETO POGLAVLJE: Besklasno društvo | 345
I: Mase | 345
II: Privremeni savez između gomile i elite | 365

JEDANAESTO POGLAVLJE: Totalitarni pokret | 379
I: Totalitarna propaganda | 379
II: Totalitarna organizacija | 400

DVANAESTO POGLAVLJE: Totalitarizam na vlasti | 425
I: Takozvana totalitarna država | 428
II: Tajna policija | 453
III: Totalna dominacija | 471

TRINAESTO POGLAVLJE: Ideologija i teror: nova vrsta vladavine | 493

ČETRNAESTO POGLAVLJE: Epilog: refleksije na Mađarsku revoluciju | 513

Bibliografija | 545
Spisak imena | 577

Hajnrihu Bliheru

Predgovor prvom izdanju

*Weder dem Vergangenen anheimfallen noch dem Zukünftigen.
Es kommt darauf an, ganz gegenwärtig zu sein.*¹
Karl Jaspers

Dva svetska rata tokom jedne generacije – odvojena neprekinutim lancem lokalnih ratova i revolucija, nakon kojih nije usledio nikakav mirovni dogovor za poražene, niti predah za pobednike – okončana su u iščekivanju trećeg svetskog rata između dve preostale svetske sile. To iščekivanje je poput tišine koja sledi kada sve nade iščeznu. Više se ne nadamo obnovi starog svetskog poretka i njegovih tradicija, niti udruživanju naroda pet kontinenata bačenih u kaos izazvan nasiljem ratova i revolucija, te ubrzanim raspadom svega što je pošteđeno. Pod najraznolikijim uslovima i neuporedivim okolnostima svedočimo razvijanju istih fenomena – beskućništvo neslućenih razmera, neukorenjenost neslućene dubine.

Budućnost nam nikada nije bila neizvesnija, nikada u tolikoj meri nismo zavisili od političkih sila od kojih je nemoguće očekivati da prate uzuse zdravog razuma i vlastitih interesa – silama koje, ako im se sudi merilima prethodnih vekova, odaju utisak potpunog ludila. Kao da se čovečanstvo podelilo na one koji veruju u njegovu svemoć (one koji veruju da je sve moguće pod uslovom da se zna kako organizovati mase) i one kojima je nemoć postala temeljno iskustvo života.

Na ravni istorijskog uvida i političkog mišljenja dominira rđavo definisano opšte slaganje u stavu da se temeljna struktura svih civilizacija nalazi na prelomnoj tački. Iako se ta struktura u nekim delovima sveta čini bolje očuvanom, ne može nam ni u kom slučaju poslužiti u otkrivanju mogućnosti ovog stoleća, niti može adekvatno odgovoriti njegovim užasima. Očajnička nada i očajnički strah često se čine primerenijim i bližim ovim događajima od odmerenih uvida i uravnoteženog suda. Centralne događaje našeg doba podjednako su zaboravili oni posvećeni verovanju u neizbežnu propast, kao i oni predani nemarnom optimizmu.

Ova knjiga je napisana u otporu kako prema nepromišljenom optimizmu, tako i prema bezglavom očajanju. Ona Propast i Progres smatra dvema stranama iste medalje; i jedno i drugo su oruđa sujeverja. Napisana je u ubeđenju da je moguće razotkriti skrivene mehanizme putem kojih su tradicionalni činioци našeg političkog i duhovnog života razgrađeni u mešavinu u kojoj se čini da

---

¹ „Ne podleći ni prošlosti ni budućnosti. Važno je biti u potpunosti prisutan.”

je sve izgubilo svojstvenu vrednost i postalo neprepoznatljivo ljudskom razumevanju, neupotrebljivo za ljudsku svrhu. Predati se procesima pukog razgrađivanja iskušenje je kojem je teško odoljeti, ne samo zato što je ono poprimilo duhovno obličje „istorijske nužnosti”, već i zato što se svaka alternativa tome čini beživotnom, malokrvnom, besmislenom i nerealnom.

Ubeđenje da sve što se događa na zemlji čoveku mora biti razumljivo može voditi interpretiranju istorije putem opštih mesta. Razumevanje ne podrazumeva potiskivanje nečuvenih okrutnosti, dedukciju neviđenog iz već viđenog ili objašnjenje fenomena tolikim analogijama i opštostima koje razvodnjuju realnost i lišavaju iskustvo šoka. Ono pre upućuje na istraživanje i svesno podnošenje tereta našeg stoleća – ne njegovo poricanje, niti poslušno popuštanje pod njegovom težinom. Razumeti, ukratko, znači pažljivo i bez predrasuda suočiti se i odupreti realnosti – kakva god ona bila.

U tom smislu mora biti moguće razumeti i suočiti se sa užasavajućom činjenicom da tako sporedan (tako beznačajan sa stanovišta svetske politike) fenomen kao što je antisemitizam ili jevrejsko pitanje može postati katalizator, pre svega nacističkog pokreta, zatim svetskog rata i, konačno, uspostavljanja fabrika smrti. Potrebno je razumeti i groteskno neslaganje uzroka sa posledicama koje su proizvele doba imperijalizma, kada su višedecenijske ekonomske poteškoće dovele do duboke transformacije političkih poredaka širom sveta. Ili, zanimljive kontradikcije između proklamovanog ciničnog „realizma” totalitarnih poredaka i njihovog upadljivog zanemarivanja svih parametara stvarnosti. Ili, nepodnošljivo neslaganje između stvarne moći modernog čoveka (koja je danas veća nego ikada, tolika da može dovesti čitav njegov svet u pitanje) i njegove nemoći da živi u skladu sa svetom koji sam uspostavlja, te da taj svet razume.

Totalitarni pokušaji globalnog osvajanja i totalne dominacije predstavljali su destruktivni pokušaj izlaska iz svih ovih ćorsokaka. Njihov uspeh bi se mogao podudarati sa istrebljenjem čovečanstva; gde god da su zavladao, započeli su uništenje suštine čoveka. Ipak, skretanje pogleda od razarajućih učinaka stoleća nam neće biti ni od kakve koristi.

Problem je u tome što je naše doba na tako neobičan način isprepletalo dobro sa lošim, pa naš svet bez imperijalističke „ekspanzije zarad ekspanzije” možda nikada ne bi bio ujedinjen; bez buržoaskih politika „moći zarad moći”, mogućnosti ljudi možda nikada ne bi bile otkrivene u punom opsegu; bez fiktivnog sveta totalitarnih pokreta, u kojem se temeljne neizvesnosti našeg doba otkrivaju sa zapanjujućom jasnoćom, možda bismo se približili propasti bez ikakve svesti o tome šta se događa.

Iako je jasno da u konačnim fazama totalitarizma svedočimo apsolutnom zlu (apsolutnom, jer se ono više ne može izvesti iz ljudski razumljivih motiva), takođe je jasno da bez njega možda nikada ne bismo razumeli istinski radikalnu prirodu Zla.

Antisemitizam (ne puka mržnja prema Jevrejima), imperijalizam (ne puko osvajanje), totalitarizam (ne puka diktatura) jedan za drugim – svaki brutalniji od prethodnog – pokazuju da dostojanstvo čoveka zahteva novu garanciju koja se može pronaći samo u novom političkom principu, novom zakonu na zemlji, čije važenje mora obuhvatiti čitavo čovečanstvo, dok se njegova moć mora strogo ograničiti, utemeljiti i kontrolisati od strane novouspostavljenih teritorijalnih entiteta.

Ne možemo više priuštiti da ono dobro iz naše prošlosti naprosto uzimamo za svoje nasleđe, a odbacujemo ono loše poput mrtvog taloga koji će vreme pokriti i tek tako gurnuti u zaborav. Podzemne vode zapadnjačke istorije najzad su izronile na površinu i ugrozile dostojanstvo naše tradicije. To je stvarnost u kojoj živimo. Upravo su zato svi napori da umaknemo turobnoj sadašnjosti, bilo u nostalgiji za još uvek netaknutom prošlošću ili u očekivanom zaboravu bolje budućnosti, u potpunosti uzaludni.

Hana Arent
leto, 1950.

PREDGOVOR PRVOM DELU:

Antisemitizam

Antisemitizam, devetnaestovekovna sekularna ideologija – pre 1870-ih nepoznata po imenu, ali ne i u raspravama – i verska mržnja prema Jevrejima, inspirisana obostranim neprijateljstvom između dve veroispovesti, očigledno nisu ista stvar; moguće je dovesti u pitanje čak i to u kojoj meri prvo, u svojim argumentima i emotivnoj prijemčivosti, proizlazi iz drugoga. Ideja o kontinuitetu progona, proterivanja i pokolja od kraja Rimskog carstva, preko srednjeg veka, pa sve do modernih vremena, često podupirana predstavom o modernom antisemitizmu kao pukoj sekularizovanoj verziji popularnog srednjovekovnog sujeverja², nije manje lažna (iako je, naravno, daleko manje opasna) od odgovarajuće antisemitske predstave o tajnim jevrejskim društvima koja još od antičkih vremena vladaju ili teže tome da vladaju svetom. Rascep između poznog srednjeg veka i modernog doba, s obzirom na jevrejski narod, istorijski je izraženiji od razlike između rimske antike i srednjeg veka, pa čak i od rascepa – često smatranog najbitnijom prelomnom tačkom u istoriji jevrejskog naroda u dijaspori – koji razdvaja stradanja u Prvom krstaškom ratu od prethodnih stoleća srednjeg veka. Razlog tome leži u činjenici da je taj prelaz trajao skoro dva veka, od XV do kraja XVI veka, tokom kojih su odnosi između Jevreja i nejevreja dosegli istorijski minimum, jevrejska „nezainteresovanost za događanja i uslove vanjskog sveta” istorijski maksimum, a judaizam je

---

² Najskoriji primer ovakvog gledišta je delo Normana Kona, *Warrant for Genocide. The myth of the Jewish world-conspiracy and the 'Protocols of the Elders of Zion'*, New York, 1966. Autor počinje sa impliciranom negacijom da uopšte postoji tako nešto poput jevrejske istorije. Jevreji su u njegovom viđenju „ljudi... koji su živeli rasuti po Evropi od Lamanša do Volge sa malo toga zajedničkog, osim što potiču od pristalica jevrejske religije” (str. 15). Antisemiti, suprotno tome, mogu da utvrde direktnu neprekinutu liniju kroz vreme i prostor od srednjeg veka kada su „Jevreji bili viđeni kao izaslanici Satane, đavolji obožavaoci, demoni u ljudskoj formi” (str. 41), a jedini sud o takvim sveobuhvatnim generalizacijama koji se učeni autor knjige *Pursuit of the Millennium* usuduje da donese svodi se na tvrdnju da se tu radi samo o „najsmrtonosnijoj vrsti antisemitizma, onoj vrsti koja rezultira u masakru i pokušajima genocida” (str. 16). Knjiga, pored toga, uporno pokušava da dokaže kako „masa nemačke populacije nikada nije istinski bila fanatizovana protiv Jevreja” i da je njihovo istrebljenje „organizovano i u najvećoj meri sprovedeno u delo od strane profesionalaca SA i SS”, tela koja „ni u kom smislu nisu predstavljala tipičan presek nemačkog društva” (str. 212 ff). Kako bismo samo poželeti da se ova izjava može uskladiti sa činjenicama! Ishod je da se delo može čitati kao da ga je četrdesetak godina ranije pisao preterano ingeniozni član *Verein zur Bekämpfung des Antisemitismus* (Udruženje za borbu protiv antisemitizma – *prim. prev.*) kao pripovest o nesrećnom sećanju.

„više nego ikada postao zatvoren sistem mišljenja”. U ovom periodu, bez spoljnih uticaja, Jevreji su počeli da „razliku između jevrejstva i nacija” suštinski promišljaju „ne kao razliku koja se tiče veroispovesti i vere, već unutrašnje prirode”, pa se drevna razlika između Jevreja i nejevreja u svom poreklu ogledala „pre u rasnom nego li u doktrinarnom razilaženju”.³ Ova promena u situiranju različitosti jevrejskog naroda, koja je među nejevrejskim stanovništvom postala zastupljena tek kasnije tokom doba prosvetiteljstva, jeste uslov *sine qua non* za nastanak antisemitizma, a od određene je važnosti i napomenuti da se prvo pojavila u jevrejskom samorazumevanju u vreme kada se evropsko hrišćanstvo deli putem etničkih grupa koje svoj politički izraz unutar sistema modernih nacionalnih država zadobijaju kasnije.

Istorija antisemitizma, kao i istorija mržnje prema Jevrejima, deo su duge i zamršene priče o jevrejsko-nejevrejskim odnosima u uslovima jevrejske dijaspore. Interesovanje za ovu istoriju praktično je izostajalo do sredine XIX veka kada se podudarilo sa porastom antisemitizma i burnim reakcijama na emancipovane i asimilovane Jevreje – što je očigledno bio veoma nepouzdan kontekst za uspostavljanje istorijskih saznanja.⁴ Od tada se uobičajena greška u jevrejskoj i nejevrejskoj historiografiji – mada često iz suprotnih razloga – sastojala u izolovanju neprijateljskih elemenata unutar hrišćanskih i jevrejskih izvora i naglašavanju niza katastrofa, progona i pokolja koji su obeležili istoriju Jevreja, baš kao što su oružani i neoružani sukobi, ratovi, gladi i pomori obeležili istoriju Evrope. Nepotrebno je dodati da se upravo jevrejska historiografija sa svojom snažnom polemičkom i apologetskom pristrasnošću poduhvatila zadatak da trasira hrišćansku mržnju prema Jevrejima, dok je na antisemitima bilo da naznače, ne tako različitu, pripovest iz izvora drevnih jevrejskih autoriteta. Kada je ova jevrejska tradicija, ispunjena čestim nasilnim sukobima sa nejevrejima i hrišćanima, izronila na površinu, „jevrejska javnost je bila ne samo uvređena već i istinski zapanjena”⁵, u toj meri da je dopustila njenim zagovornicima da ubede i sebe i sve druge u neistinu da je jevrejski separatizam isključiva posledica neprijateljstva i nedostatka prosvetćenosti nejevreja. Nakon toga je judaizam posmatran, najpre od strane jevrejskih istoričara, kao religija

---

³ Svi citati preuzeti su iz knjige Jacob Katz, *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, 1962 (poglavlje 12). Reč je o potpuno jedinstvenoj studiji najvišeg ranga, koja je upravo trebalo da razbije sve „veoma drage predstave o savremenom jevrejstvu”, što se, međutim, nije desilo, usled gotovo potpunog ignorisanja od strane štampe. Kac pripada novijoj generaciji jevrejskih istoričara od kojih mnogi predaju na Univerzitetu u Jerusalimu i objavljuju na hebrejskom. Razlog njihovog sporijeg prevođenja i objavljivanja kod nas predstavlja svojevrsnu misteriju. Ovim delima se na „plačljive” prikaze jevrejske istorije, protiv kojih se Salo V. Baron bunio pre četrdeset godina, napokon može staviti tačka.

⁴ Zanimljivo je zapažanje da je prvi moderni jevrejski istoričar I. M. Jost, koji je pisao u Nemačkoj sredinom prošlog veka, u znatno manjoj meri podložan uobičajenim predrasudama sekularne jevrejske historiografije u odnosu na svoje slavniije naslednike.

⁵ Katz, *op. cit.*, str. 196.

koja je oduvek bila superiorna u odnosu na druge stoga što zagovara veru u ljudsku jednakost i toleranciju. Činjenica da je ova samoobmanjujuća teorija, praćena verovanjem da su Jevreji u svojoj pasivnosti i patnji oduvek bili objekat hrišćanskog proterivanja, zapravo doprinela održanju i modernizaciji mita o odabranom narodu, rezultujući novim i često veoma kompleksnim praksama odvajanja i podupirući tako navedenu drevnu dihotomiju, predstavlja verovatno jednu od onih ironija koje uvek stoje nadohvat ruke onima koji, iz različitih razloga, nastoje da manipulišu političkim prostorom i istorijskim dokumentima ili da iste ulepšaju. Ukoliko su Jevreji u bilo čemu mogli da proglašavaju svoju novopronađenu jednakost sa nejevrejskim susedima, bilo je to upravo u religiozno određenoj obostrano neprijateljskoj prošlosti bogatoj kako kulturnim dostignućima najvišeg ranga, tako i grubim sujeverjem i fanatizmom na nivou neobrazovanih masa.

Međutim, čak i ovi iritirajući stereotipi navedene struje jevrejske historiografije počivaju na čvršćim osnovama od zastarelih političkih i društvenih potreba evropskog Jevrejstva u XIX i početkom XX stoleća. Iako je kulturna istorija Jevreja beskrajno raznolikija nego što se tada pretpostavljalo, a uzroci propasti varirali s obzirom na istorijske i geografske okolnosti, tačno je da su varijacije brojnije u okviru nejevrejskih okruženja nego unutar jevrejskih zajednica. Dva su veoma značajna uslova odlučujuća za sudbonosne zablude koje su još prisutne u popularnim prikazima povesti Jevreja. Nakon razaranja hrama, Jevreji nikada i nigde nisu posedovali svoju teritoriju i svoju državu; u svom fizičkom opstanku uvek su zavisili od nejevrejskih vlasti, iako su neki vidovi samoodbrane, poput dozvole nošenja oružja, bili odobreni „Jevrejima u Francuskoj i Nemačkoj čak od XIII veka”.⁶ Ovo ne znači da je Jevrejima moć uvek bila uskraćena, međutim, tačno je da su, iz različitih razloga, u nasilnim sukobima bili ne samo ranjivi već često i bespomoćni, te je razumljivo da, posebno s obzirom na vekove otuđenja koji su prethodili njihovom zadobijanju političke ravnopravnosti, sve skorije izlive nasilja doživljavaju kao puko ponavljanje. Štaviše, katastrofe su unutar jevrejske tradicije bile razumevane u okvirima martirologije, što je imalo svojih istorijskih opravdanja u prvim vekovima naše ere, kada su kako Jevreji, tako i hrišćani morali da odolevaju vlastima Rimskog carstva, kao i u društvenim uslovima srednjeg veka, kada su alternative poput pokrštavanja – kao načini zaštite od proterivanja – Jevrejima bile dostupne, ne samo u slučajevima verskog nasilja već i kada je reč o ekonomskom i političkom. Ovaj činjenični okvir formirao je iluzornu optiku kojoj su podlegli i jevrejski i nejevrejski istoričari. Istoriografija se „do sada više bavila hrišćanskim udaljavanjem od Jevreja, nego obrnuto”⁷, čime je potisnula činjenicu da je otuđenje Jevreja od nejevrejskog sveta, a konkretnije od hrišćanskog okruženja, bilo mnogo značajnije za jevrejsku istoriju od suprotnog

---

⁶ *Ibid.*, str. 6.

⁷ *Ibid.*, str. 7.

procesa, iz očiglednog razloga što je puki opstanak naroda u njegovom identitetu zavisio od tog otuđenja, a ne od neprijateljskog raspoloženja hrišćana i nejevreja, kao što se tada pretpostavljalo. Antisemitizam je tek u XIX i XX veku, nakon emancipacije i šire asimilacije, mogao da odigra nekakvu ulogu u očuvanju naroda, s obzirom na to da su tek tada Jevreji počeli da teže asimilaciji u nejevrejska društva.

Dok su antijevrejski sentimentii ostali rašireni unutar obrazovanih staleža Evrope XIX veka, antisemitizam kao ideologija se, s malim izuzecima, održao kao prerogativ ekscentrika uopšte, a posebno slojeva ludaka. Čak su i dubiozni proizvodi jevrejske apologetike, ubedivši nikoga drugoga osim već ubedenih, predstavljali uzvišene primere erudicije i znanja spram onoga što su neprijatelji Jevreja nudili u svojim istorijskim istraživanjima.⁸ Kada sam, nakon rata, krenula u prikupljanje materijala za ovu knjigu (iz dokumentarnih izvora i poneke izvanredne monografije), u periodu više od decenije, nije još uvek postojala nijedna prezentacija ove tematike koja bi mogla da zadovolji elementarne kriterijume istorijskog istraživanja. Na ovom planu se od tada malo toga promenilo. Ova slika postaje još žalosnija jer je potreba za nepristrasnim i istinitim prikazom jevrejske istorije postala veća nego ikada. Politička zbivanja XX veka gurnula su Jevreje u sam centar događaja; antisemitizam i jevrejsko pitanje, sa stanovišta svetske politike ne toliko bitne pojave, postale su katalizator, pre svega, rasta nacističkog pokreta i uspostavljanja organizacione strukture Trećeg rajha, u kojem je svaki građanin morao da dokaže da *nije* Jevrejin, zatim svetskog rata besprimernih razmera i, najzad, za pojavu genocida bez presedana u jezgru zapadne civilizacije. Deluje mi očigledno da nas ovi događaji upućuju ne samo na žaljenje i osudu već i potrebu da ih razumemo. Ova knjiga pokušaj je da se razume ono što na prvi, pa čak i drugi pogled, izgleda naprosto nečuveno.

Razumeti nešto, međutim, ne podrazumeva potiskivanje nečuvenih okruţnosti, dedukciju neviđenog iz već viđenog ili objašnjenje fenomena tolikim analogijama i opštostima koje razvodnjuju realnost i lišavaju iskustvo šoka. Ono pre upućuje na istraživanje i svesno podnošenje tereta ovih događaja – ne njihovo poricanje, niti poslušno popuštanje pod njihovom težinom. O njima ne možemo razmišljati kao o nečemu što se nije moralo dogoditi. Razumeti, ukratko, znači pažljivo i bez predrasuda suočiti se i odupreti realnosti – kakva god ona bila.

Zarad ovakvog razumevanja, određeno poznavanje jevrejske istorije u Evropi XIX veka, kao i razvoja antisemitizma koji je usledio nakon toga, svakako je neophodno, ali ne i dovoljno. Poglavlja koja slede obradiće samo one elemente

---

⁸ Jedini izuzetak bio je antisemitski istoričar Valter Frank, koji je bio na čelu nacističke *Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands* i urednik devet tomova *Forschungen zur Judenfrage*, 1937–1944. Naročito se njegovi radovi i doprinosi još uvek mogu uzeti u obzir.

istorije XIX veka koji se mogu uvrstiti upravo među „izvore totalitarizma”. Sveobuhvatni istorijski prikaz antisemitizma ostaje neostvaren zadatak koji prevazilazi okvire ove knjige. Dokle god postoji ova praznina, postoji dovoljno razloga, čak i s obzirom na puko akademske kriterijume, za odvojeno objavljivanje ovog poglavlja, u vidu doprinosa sveobuhvatnijoj istoriji, iako je ono prvenstveno zamišljeno kao sastavni deo predistorije totalitarizma. Štaviše, ono što važi za istoriju antisemitizma - to da je njeno istraživanje palo u ruke nejevrejskih ludaka i jevrejskih apologeta, dok su ga uvaženi istoričari vešto izbegavali - važi *mutatis mutandis* za gotovo sve elemente koji su se kasnije uobličili u pojavi totalitarizma; oni jedva da su bili primećeni, kako od strane javnog mnjenja tako i od strane obrazovane javnosti, jer ovi procesi pripadaju podzemnim tokovima evropske istorije, tamo gde su, zaklonjeni od svetlosti javnosti i prosvećenih ljudi, uspeli da zadobiju potpuno neočekivanu snagu.

Budući da su ovi podzemni tokovi tek konačnim katastrofama izbili na svetlost dana i dospeli u žižu javnosti, time je nastala težnja da se totalitarizam prosto izjednači s njegovim izvorima - kao da se svaki izliv antisemitizma, rasizma ili imperijalizma može nazvati „totalitarizam”. Ova greška zaprečuje put ka sticanju istorijskih saznanja, a pogubna je i po političko odlučivanje. Totalitarna politika - koja nikada nije samo antisemitska, rasistička, imperijalistička ili komunistička - koristi i zloupotrebljava vlastite ideološke i političke elemente do one tačke u kojoj se sama realnost činjeničnog stanja (iz koje su navedene ideologije izvorno crple svoju snagu i uspostavljale svoju propagandu, realnost klasne borbe, primera radi, ili interesni sukobi između Jevreja i njihovih suseda) u potpunosti razgrađuje. Zasigurno bismo mnogo pogrešili kada bismo potcenili ulogu koju je rasizam odigrao i nastavlja da igra u vlastima južnjačkih država, ali bila bi još veća greška retrospektivno zaključiti da je veliko područje Sjedinjenih Država bilo pod totalitarnom vladavinom više od jednog veka. Jedina direktna i čista posledica antisemitskog pokreta XIX veka nije bio nacizam, već naprotiv, cionizam, koji je bar u svom zapadnjačkom ideološkom obliku predstavljao svojevrstu kontraideologiju, „odgovor” antisemitizmu. Ovime se ne želi reći da je jevrejska samosvest na bilo koji način bila puka kreacija antisemitizma; čak je i površno poznavanje jevrejske istorije, u kojoj je još od vavilonskog ropstva središnja briga opstanak naroda u okrutnim uslovima dijaspore, dovoljno da razbije i ovaj skoriji mit koji je postao donekle popularan unutar intelektualnih krugova nakon Sartrove „egzistencijalističke” interpretacije 'Jevrejina' kao onoga koji je definisan kao Jevrej od strane drugih.

Najbolju ilustraciju razlike, a tako i veze, između prettotalitarnog i totalitarnog antisemitizma verovatno predstavlja apsurdna priča o *Protokolima sionskih mudraca*. Nacistička upotreba falsifikata kao priručnika globalne dominacije svakako ne predstavlja deo istorije antisemitizma, ali se samo tom istorijom može objasniti kako je uopšte ova neverovatna priča mogla

poslužiti kao antijevrejska propaganda. Ono što se na taj način ne može objasniti jeste kako je totalitarna težnja ka globalnoj dominaciji, uspostavljena od strane članova i putem metoda tajnog društva, uopšte mogla postati privlačan politički cilj. Ovaj potonji proces, daleko važniji u političkom (iako ne i u propagandnom) smislu, ima svoje korene uopšteno u imperijalizmu, a posebno u njegovom veoma eksplozivnom kontinentalnom obliku, u takozvanim panpokretima.

Knjiga, na taj način, zadobija svoja prostorno-vremenska i tematska ograničenja. Ona analizira jevrejsku istoriju u Srednjoj i Zapadnoj Evropi od vremena dvorskih Jevreja do Drajfusove afere, u onoj meri u kojoj je ona relevantna za pojavu antisemitizma i u kojoj je njime određena. Ona se bavi antisemitskim pokretima koji su još uvek bili u velikoj meri utemeljeni u stvarnim uslovima svojstvenim jevrejsko-nejevrejskim odnosima, odnosno u ulozi koju su Jevreji imali u izgradnji nacionalne države, s jedne strane, i njihovoj ulozi unutar nejevrejskih društava s druge strane. Pojava antisemitskih partija 1870-ih i 1880-ih godina označava tačku u kojoj se ograničeni, činjenički osnovi sukoba interesa i proverljivog iskustva prevazilaze, čime je otvoren put koji je rezultirao „konačnim rešenjem”. Nadalje, u eri imperijalizma, nakon koje je usledio period totalitarnih pokreta i vlada, nije više moguće odvojiti jevrejsko pitanje ili problem antisemitske ideologije od problema koji jedva da imaju nečeg zajedničkog sa istorijom modernih Jevreja. Razlog za to ne leži samo u tome što su ovi problemi odigrali bitnu ulogu u svetskim zbivanjima, već i u tome što je antisemitizam kao takav u tom momentu korišćen za prikrivene ciljeve, te je, uprkos tome što je Jevreje na kraju načinio svojim najvećim žrtvama, partikularne probleme vezane uz interese Jevreja, tako i antijevrejski nastrojenih grupa, ostavio po strani.

Čitalac će posebno o imperijalnoj, te totalitarnoj verziji dvadesetovekovnog antisemitizma moći da čita redosledno u drugom i trećem delu ovog rada.

**Hana Arent,
jul, 1967.**

PREDGOVOR DRUGOM DELU:

Imperijalizam

Retko se počeci jednog istorijskog perioda mogu odrediti s takvom preciznošću i retko se savremenom posmatraču pruža prilika da na taj način svedoči njegovom konačnom slomu kao što je to slučaj sa erom imperijalizma. Jer imperijalizam je, izrastajući iz kolonijalizma, izazvan nepodudarnostima između sistema nacionalnih država i ekonomskog i industrijskog razvoja tokom poslednje trećine XIX veka, svoju politiku ekspanzije zarad puke ekspanzije otpočeo tek od 1884. godine, a ovaj novi oblik političke moći u bitnoj meri se razlikovao od nacionalnog osvajanja u pograničnim ratovima, kao i od istinske izgradnje carstva u rimskom maniru. Njegov kraj činio se neizbežnim nakon što je „likvidacija Carstva Njegovog Veličanstva”, nad kojim je Čerčil odbio „da predsedava”, postala svršena činjenica zajedno sa proglašenjem nezavisnosti Indije. To što su Britanci svojevolsjno okončali svoju imperijalnu vladavinu još uvek ostaje jedan od najznačajnijih događaja u istoriji XX veka, a nijedna evropska država nakon toga nije mogla da zadrži svoje prekomorske posede. Jedini izuzetak je Portugal i njegova upornost da nastavi da bude bitke od kojih su sve ostale evropske zemlje morale da odustanu, verovatno zbog svoje nacionalne zaostalosti pre nego Salazarove diktature; jer nisu samo puka slabost i iscrpljenost usled dva ubilačka rata tokom jedne generacije, već i moralna obzirnost i politička strahovanja razvijenih nacionalnih država, bili razlozi protivljenju krajnjih mera, sprovođenju „administrativnih masakara” (A. Kartil), koji su najverovatnije ugušili nenasilne proteste u Indiji, te protivljenju nastavka „vlasti nad podređenim rasama” (Lord Kromer) usled straha od povratnog dejstva na matične zemlje. Kada se Francuska, zahvaljujući tada još uvek očuvanom autoritetu De Gola, najzad usudila da preda Alžir kojeg je oduvek smatrala svojim onoliko koliko i *département de la Seine*, čini se da se *dosegla* tačka sa koje nema povratka.

Kakvi god bili dometi ovih nadanja u slučaju da se rat protiv nacističke Nemačke nije nastavio hladnim ratom između sovjetske Rusije i Sjedinjenih Država, u retrospektivi smo u iskušenju da na poslednje dve decenije gledamo kao na vremenski period u kojem su se dve najveće svetske sile nadmetale u kompetitivnoj borbi za prevlast u manje-više istim regionima u kojima su evropske zemlje pre toga držale vlast. Na isti način, u iskušenju smo da nelagodno relaksiranje odnosa između Rusije i Sjedinjenih Država ne vidimo kao prirodnu i zdravu posledicu detotalitarizacije Rusije nakon Staljinove smrti,

već kao rezultat pojavljivanja Kine kao treće potencijalne svetske sile. Ukoliko budući razvoj situacije opravda ove uslovne interpretacije, to će u istorijskom smislu značiti da smo se, u enormno uvećanim razmerama, vratili natrag odakle smo krenuli: u imperijalističku eru i na put sukoba koji nas je odveo u Prvi svetski rat.

Često se govorilo o tome kako je Britanija zadobila svoju imperiju u naletu rasejanosti, kao posledicu automatskih trendova, povinujući se onome što se činilo mogućim i primamljivim, pre nego što je to bio učinak promišljene politike ili plana. Ukoliko bi to bilo tačno, to bi značilo da put do pakla ne mora biti popločan nikakvim namerama, a ne nužno dobrim, kako se to uobičajeno govori. Objektivne činjenice koje pozivaju na povratak imperijalističkih politika danas su toliko snažne da smo skloni da poverujemo da je ta izjava barem poluistinita, uprkos šupljim dobrim namerama obeju strana – američke „predanosti” neodrživom *statusu quo* korupcije i nesposobnosti sa jedne, i ruske pseudorevolucionarne priče o ratovima za nacionalno oslobođenje, sa druge strane. Proces izgradnje nacionalnih država u zaostalim područjima, gde se odsustvo svih pretpostavki nacionalne nezavisnosti nalazi u direktnoj proporciji sa divljačkim, sterilnim šovinizmom, rezultirao je ogromnim vakuumima moći, koji su postali plen i predmet žestoke borbe svetskih supersila, kao što borba za razvoj nuklearnog naoružanja odaje utisak da se direktan sukob njihovih oružja masovnog uništenja kao poslednjeg načina za „rešenje” svih sukoba čini kao definitivno isključena opcija. Ne samo da svaki konflikt između malih i nerazvijenih zemalja unutar ovih velikih regija, bilo da se radi o građanskom ratu u Vijetnamu ili nacionalnom sukobu na Srednjem Istoku, predstavlja provokaciju za potencijalnu intervenciju supersila, već su sami ovi sukobi, ili bar trenuci njihovog izbijanja, direktno izazvani ili barem isprovocirani manevrima i vođeni interesima koji nemaju ničeg zajedničkog sa sukobima i interesima o kojima se u ovim regijama zaista radi. Ništa nije tako karakteristično za politiku moći tokom ere imperijalizma kao što je ovaj pomak od lokalizovanih, ograničenih i, time, predvidljivih ciljeva nacionalnih interesa, ka beskonačnoj težnji za moći zarad moći koja može tumarati po čitavom svetu i rasipati svoj otpad bez jasno nacionalno i teritorijalno određene svrhe, samim tim i bez predvidljivog usmerenja. Ovo nazadovanje očitava se jasno i na planu ideologije, budući da poznata domino-teorija, na osnovu koje se američka spoljna politika oseća pozvanom da vodi rat protiv neke zemlje zarad integriteta drugih zemalja koje joj čak nisu ni susedne, jasno predstavlja samo novu verziju stare „Velike igre” čija su pravila dopuštala, čak diktirala, razmatranje čitavih nacija kao odskočnih dasaka, ili, današnjom terminologijom, pionera, u zadobijanju bogatstva i vladavine nad nekom trećom zemljom, koja bi zatim postala odskočna daska u daljem beskonačnom procesu širenja moći i akumulacije. Upravo je ovu lančanu reakciju, inherentnu imperijalističkoj politici moći i na ljudskom planu najbolje predstavljenu u figuri tajnog agenta, Kipling

(u *Kimu*) opisao rečima: „Kada svi pomru, Velika igra biće završena. Nikako pre toga.” Jedini razlog zbog kojeg se njegovo proročanstvo nije obistinilo leži u ustavnim ograničenjima nacionalne države, a naša današnja nadanja u prevenciji njegovog obistinjenja u budućnosti leže u ustavnom ograničenju američke republike, kao i u tehnološkom obuzdavanju nuklearnog doba.

Nećemo prevideti da se neočekivani povratak imperijalističkih politika i metoda odvija u znatno drugačijim uslovima. Inicijativa prekomorske ekspanzije izmestila se zapadno od Engleske i Zapadne Evrope prema Americi, a inicijativa za kontinentalnom ekspanzijom u smislu geografskog kontinuiteta ne dolazi više iz Srednje i Istočne Evrope, već isključivo iz Rusije. Imperijalne politike su, više od bilo kog drugog pojedinačnog faktora, doprinele raspadanju Evrope, a proročanstva državnika i istoričara u kojima će dva džina koja evropske nacije okružuju sa istočne i zapadne strane na kraju postati naslednici njene nekadašnje moći, čini se da su se ostvarila. Niko više ekspanziju ne opravdava „teretom belog čoveka” niti „proširenom plemenskom svešču” zarad ujedinjenja ljudi sličnog etničkog porekla; umesto toga slušamo o „obavezama” prema državama-klijentima, o odgovornosti vlasti i solidarnosti sa revolucionarnim pokretima nacionalnog oslobođenja. Sama reč „ekspanzija” iščezla je iz našeg političkog vokabulara u kojem sada figuriraju reči poput „ekstenzije” ili, kritički, „prekomerne ekstenzije”, koje pokrivaju slično značenje. Politički je značajnije to što su ekonomska i vojna pomoć udaljenim zemljama pružane direktno od strane vlada velikih država danas prevazišle privatne investicije koje su izvorno bile primarni pokretač imperijalističkog širenja. (Samo tokom 1966. godine Američka vlada je potrošila 4,6 milijardi dolara na strane kredite i ekonomsku pomoć, zajedno sa 1,3 milijarde dolara vojne pomoći godišnje u dekadi 1956–1965, dok je odliv privatnog kapitala 1965. iznosio 3,69 milijardi, a 1966. 3,91 milijardi dolara.)⁹ Ovo znači da je doba takozvanog dolar-imperijalizma, onog specifično američkog imperijalizma pre Drugog svetskog rata koji je politički bio najmanje opasan, definitivno prošlo. Privatne investicije – „aktivnosti hiljada američkih kompanija koje operišu u stotinu zemalja širom sveta” i koje su „usmerene na najmodernije, strateški najvažnije i najbrže rastuće sektore strane ekonomije”¹⁰ – proizvode brojne političke probleme, čak i kada se iza njih ne krije nacionalni interes, već strana pomoć, čak i onda kada se odvijaju iz čisto humanitarnih razloga, i političke su prirode upravo zato jer nisu vođene potragom za profitom. Milijarde dolara potrošene su u političkim i ekonomskim pustarama, u kojima su nestale pre nego što je bilo šta korisno moglo da se započne, zahvaljujući korupciji i

---

⁹ Navedeni podaci preuzeti su iz Leo Model, „The Politics of Private Foreign Investment” i Kenneth M. Kauffman i Helena Stalson, „U.S. Assistance to less developed Countries, 1956–65”. Oba rada objavljena su u *Foreign Affairs*, jula 1967.

¹⁰ Članak L. Modela, naveden iznad (str. 641) pruža veoma vrednu i poučnu analizu ovih problema.

nesposobnosti, a ovaj novac više ne predstavlja „suvišni” kapital koji nije moguće produktivno i profitabilno investirati u matičnoj zemlji, već čudni izdanak pukog obilja bogatih zemalja čiji gubitak mogu da priušte bez problema oni koji imaju nasuprot onima koji nemaju. Drugim rečima, motiv za sticanje profita, koji je u pogledu na imperijalne politike često bio previđan čak i u prošlosti, danas je u potpunosti iščezao; samo se najbogatije i najmoćnije države usuđuju da na sebe preuzmu ogromne gubitke koje imperijalna trka sa sobom nosi.

Verovatno je prerano, a svakako je izvan okvira mojih razmatranja, analizirati i utvrđivati sa bilo kakvom ozbiljnom dozom uverenosti ove skorije trendove. Ono što se čak i sada čini uznemirujuće jasnim jeste snaga kojom određeni, naizgled neobuzdani procesi teže da ugroze svaku nadu da će ustavni razvoj unutar novijih nacija uspeti da uzdrma temelje republikanskih institucija unutar starijih. Primera je toliko mnogo da ne možemo ovde dopustiti ni površno nabranje, ali uspon „nevidljive vlade” tajnih službi, čiji doseg u unutrašnje poslove, kulturnu, edukacijsku i ekonomsku sferu naših života tek u skorije vreme počinjemo da naslućujemo, previše je preteći predznak da bismo preko njega prešli u tišini. Nema razloga da sumnjamo u izjavu gospodina Alena Dalesa da je u ovoj zemlji obaveštajna služba od 1947. uživala „mnogo uticajniiji položaj u vladi nego što je to slučaj sa bilo kojom obaveštajnom službom u bilo kojoj drugoj vladi na svetu”¹¹, niti ima razloga da verujemo kako se taj uticaj smanjio od kada je on to izjavio 1958. godine. Smrtonosna opasnost „nevidljive vlade” po institucije „vidljive vlade” često je isticana; ono što je, međutim, manje poznato jeste intimna, stara veza između imperijalističkih politika i vladavine „nevidljive vlasti” i tajnih agenata. Pogrešno je verovati kako je stvaranje mreže tajnih službi širom države nakon Drugog svetskog rata bilo odgovor direktnoj pretnji nacionalnom opstanku od strane špijunske mreže sovjetske Rusije; rat je lansirao SAD na poziciju najsnažnije svetske sile, a upravo je ova premoć, a ne nacionalni opstanak, bila izazvana revolucionarnom snagom komunizma sa centrom u Moskvi.¹²

Koji god bili razlozi američkog uspinjanja ka svetskoj dominaciji, planska težnja spoljne politike ka njoj ili bilo koji drugi zahtev za globalnom vladavinom, nisu među njima. Isto verovatno važi i za njene skorašnje, još uvek probne, korake u pravcu imperijalne politike moći kojoj njen oblik vladavine

---

¹¹ Gospodin Dales je ovo izgovorio u obraćanju na Univerzitetu Yale 1957. godine prema knjizi: David Wise and Thomas B. Ross, *The Invisible Government*, New York, 1964, str. 2.

¹² Prema rečima gospodina Dalesa, vlada je morala da se „protiv požara bori vatrom”, nakon kojih je, razoružavajućom iskrenošću kojom se kao bivši načelnik CIA želeo izdvojiti od svojih kolega u drugim zemljama, nastavio sa objašnjenjem šta bi to trebalo da znači. CIA je morala da se, implicitno, oblikuje po uzoru na sovjetsku državnu bezbednosnu službu, koja je bila „mnogo više od tajne policije, više od obaveštajne i kontraobaveštajne organizacije. Ona je bila instrument *podrivanja, manipulacije i nasilja, za tajne intervencije u poslove drugih država.*” (Kurziv autorke.) Videti: Allen W. Dulles, *The Craft of Intelligence*, New York, 1963, str. 155.

odgovara manje nego što je to slučaj sa bilo kojom drugom državom. Ogroman jaz između zapadnih zemalja i ostatka sveta, ne samo i ne primarno u bogatstvu, već i u obrazovanju, tehničkim znanjima i opštim kompetencijama, zatrovao je međunarodne odnose još od samih početaka istinske svetske politike. Taj se jaz nije smanjio uprkos pritiscima rapidnog razvoja komunikacionih sistema i posledičnog smanjenja distance na planeti – nastavio je da raste u kontinuitetu i danas zadobija istinski alarmantne razmere. „Stopa rasta populacije duplo je veća u manje razvijenim zemljama u odnosu na one razvijene”¹³, i dok je samo ovaj faktor dovoljan da ih primora da se obrate onima sa viškom hrane, tehnoloških i političkih kadrova, takođe je isti faktor zaslužan za obesmišljenje svake pomoći. Što je veći broj stanovnika, očigledno je da će po glavi stanovnika dobiti manje pomoći. Istina je tako da su nakon dve decenije masivnih programa pomoći, sve zemlje koje na prvom mestu nisu mogle da pomognu sebi – kao što je bio slučaj sa Japanom – zapravo siromašnije, udaljenije od ekonomske ili političke stabilnosti nego ikad ranije. Ovakva situacija strahovito poboljšava šanse za pojavu imperijalizma, iz prostog razloga što sirove brojke nikada nisu bile manje važne; belaćka vlast u Južnoj Africi, gde je tiranska manjina gotovo desetostruko nadmašena po brojnosti, verovatno nikada nije bila sigurnija nego što je danas. Upravo ovakvo objektivno stanje čini da se sva strana pomoć preokrene u instrument strane dominacije i sve zemlje kojima je potrebna pomoć usled sve manjih šansi za fizički opstanak stavlja pred izbor: prihvatanje nekog oblika „vladavine nad potčinjenim rasama” ili ubrzano potonuće u haotični raspad.

Ova knjiga bavi se isključivo evropskim kolonijalnim imperijalizmom čiji je kraj došao sa okončanjem britanske vladavine u Indiji. Ona govori o raspadanju nacionalne države, za koje se ispostavilo da sadrži sve elemente neophodne za porast totalitarnih pokreta i vlasti. Pre doba imperijalizma nije postojalo nešto poput svetske politike, a bez toga totalitarna pretenzija na svetsku dominaciju ne bi imala smisla. Sistem nacionalnih država se tokom ovog perioda pokazao nesposobnim da osmisli novi set pravila za rukovanje spoljnim poslovima koji su postali globalni, kao ni da zavede *Pax Romana* ostatku sveta. Njegova politička uskogrudost i kratkovidost završila je u katastrofi totalitarizma, čiji su užasi bez presedana zasenili zlokobne događaje i još zlokobniji mentalitet prethodnog perioda. Naučna istraživanja su se skoro u potpunosti fokusirala na Hitlerovu Nemačku i Staljinovu Rusiju, zapostavljajući tako njihove manje štetne prethodnike. Imperijalna vlast, osim u slučajevima etiketiranja, čini se poluzaboravljenom, a glavni razlog zbog kojeg je to štetno leži u njihovoj, tokom poslednjih nekoliko godina, sve više očiglednoj važnosti za savremene događaje. Tako se kontroverza oko američkog neproglašenog rata u Vijetnamu sprovodi sa obe strane u smislu analogije sa

---

¹³ Videti veoma instruktivan članak: Orville L. Freeman, „Malthus, Marx and the North American Breadbasket”, u: *Foreign Affairs*, juli, 1967.

Minhenom ili drugih primera iz 1930-ih godina kada su upravo totalitarne vlasti predstavljale jedinu jasnu i prisutnu, isuviše prisutnu, opasnost. Pretnja današnjih politika delima i rečima, međutim, nosi mnogo više sličnosti sa delima i proklamovanim opravdanjima koji su prethodili Prvom svetskom ratu, kada su varnice u perifernim regijama od malog značaja za sve uključene mogle da započnu globalne požare.

Insistiranje na nesrećnoj relevantnosti ovog poluzaboravljenog perioda za savremene događaje, naravno, ne znači da je kocka bačena i da ulazimo u novu eru imperijalne politike, niti da se imperijalizam u bilo kojim uslovima mora okončati totalitarnom katastrofom. Koliko god bili sposobni da učimo iz prošlosti, to nam neće omogućiti da vidimo budućnost.

**Hana Arent,
jul, 1967.**